

ساماندهی حریم کلان‌شهر تهران در چارچوب مطالعه روابط متقابل میان اسکان جمعیت و اشتغال

نعمت الله انوری^۱

دانش آموخته دکترای شهرسازی، دانشگاه عدالت، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۱/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۲۰

چکیده

کلان‌شهر تهران با تحولات جمعیتی و کالبدی روبه‌رو است. از آنجا که بسیاری از قوانین، ضوابط و مقررات مزبور در ارتباط با این تحولات از تنوع و تعدد مراجع صدور و تنظیم برخوردار است این تنوع در مواردی ایجاد اشکال نموده و چه بسا پیرامون شهر به دست مجریان متفاوت و برنامه‌های مختلف، دچار دست‌کاری و تغییرات می‌شود. سؤال اصلی مقاله حاضر این است که در چارچوب مطالعه روابط متقابل میان اسکان جمعیت و اشتغال ساماندهی حریم مادر شهر تهران بایستی بر اساس چه راهبردی انجام شود؟ برای بررسی مسئله پژوهش از طریق روش اسنادی و کتابخانه‌ای به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته شده است و یافته‌های تحقیق حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از قضاوت کارشناسانه (روش دلفی) و بهره‌گیری از شیوه پیمایش میدانی (مشاهده و پرسشنامه) به دست آمده است. برای تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز از روش تصمیم‌گیری چند معیاره تاپسیس به منظور ارائه استراتژی مناسب در مسائل مدیریتی حریم شهر تهران استفاده شده است. نتایج مقاله نشان می‌دهد که عدم مشارکت مردمی در صیانت از حریم شهر و تغییر کاربری‌ها رتبه اول را در بین مسائل مورد ارزیابی به دست آورده و از مسائل دیگر که در رتبه دوم قرار دارد عدم تدقیق محدوده شهری تهران و کنترل مستمر است و کمبود نیروی متخصص در امر مدیریت حریم شهری تهران، حاکمیت نگاه بخشی بر مدیریت جمعیت و فعالیت در رتبه‌های آخر قرار دارند.

واژگان کلیدی: ساماندهی، حریم، کلان‌شهر تهران، اسکان جمعیت، اشتغال.

مقدمه

مدیریت شهرها در مرزهای قانونی و اداری آن‌ها پایان نمی‌پذیرد. برای اداره امور شهرها لازم است حریمی در پیرامون آن‌ها تحت کنترل و نظارت برنامه ریزان قرار گیرد؛ زیرا شهر همچنان که بر حریم پیرامون خود تأثیر می‌گذارد، از وقایع و تحولات آن نیز تأثیر می‌پذیرد. شهرداری‌ها به تبع چنین رابطه‌ای میان شهر و حریم آن، همان‌گونه که اصلی‌ترین نهاد در مواجهه با مسائل داخل شهرها محسوب می‌شوند باید در مدیریت حریم شهرها نیز نقش اصلی را ایفا کنند؛ اما اکنون بخش عمده‌ای از مشکلات شهرداری‌ها به عنوان مدیریت حریم کلان‌شهر تهران در رهگذر تحولات کالبدی و جمعیتی نه در محدوده داخلی که ریشه در حریم شهر دارد. رشد سکونتگاه‌های غیررسمی، ساخت و سازهای غیر قانونی و بی‌ضابطه، تغییر کاربری و تفکیک اراضی کشاورزی، استقرار واحدهای صنعتی و صنفی پراکنده تنها بخشی از مشکلاتی است که اغلب شهرداری‌ها در حریم شهر با آن درگیر هستند. همان‌طور که اشاره شد در چند دهه اخیر، روند گسترش و رشد سکونتگاه‌های پیرامون شهر تهران به گونه‌ای بوده است که گستره حریم پایتخت، دچار دست‌اندازی و نابودی گسترده شده و اراضی با پوشش طبیعی، باغ‌ها و زمین‌های کشاورزی آن به مقدار زیادی تخریب شده است و این مسئله نشانگر وسعت یابی معضلات زیست‌محیطی و مدیریتی در سال‌های آتی می‌باشد. لذا ضرورت دارد تصویری از وضعیت کنونی و روند تحولات آتی با تأکید بر تغییرات جمعیتی و کالبدی ارائه و پیشنهادات راهبردی جهت مقابله و کنترل اثرات مشخص گردد (شیعه، ۱۳۸۲: ۳۷).

رشد، پویایی و تحول از ویژگی‌های عمومی نظام شهری است. اگرچه سرعت رشد شهرنشینی در کشورهای توسعه‌یافته در وضعیت مناسب و کنترل شده‌ای قرار دارد، لیکن ادامه رشد شتابان آن در کشورهای در حال توسعه (از جمله ایران) کاملاً مشهود است. این امر موجب رشد مناطق کلان‌شهری در این‌گونه کشورها شده است که تبعات و نشانه‌های آنچه در درون شهر و نظام کالبدی و چه در گونه برون آن و عناصر پیرامونی ظاهر گردیده است این‌گونه کلان‌شهرها غالباً مراکز سیاسی، اداری و تجاری هستند و رشد بیمارگونه آن‌ها مشکلات و معضلات پرشماری را وجود آورده است. گسترش و توسعه شهر تهران در برهه‌ای از ادوار گذشته ناشی از پیدایش و توسعه مجموعه عوامل، نیروها و فرایندهای اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و کالبدی در فضای جغرافیایی شهر (درون و پیرامون آن) بی‌ساختار بوده است که از این رو تحول و سازمان کالبدی-فضایی تهران نیز دستخوش حوادث، شرایط و ویژگی‌های آن دوره گردیده است. متعاقب آن رشد و یابی آن در فضای پیرامونی گسترش شهر تهران و جهت نیز تابع تحولات مزبور گردیده و این تحولات در هر یک از دوره‌های تاریخی شهر، منجر به خلق آثار و عناصر کالبدی جدید در فضای درون (محدوده شهر و پیرامون) حریم شهر گردیده است (سرور و جعفری، ۱۳۸۸: ۷۷).

به دنبال افزایش قیمت نفت و درآمدهای حاصل از آن در سیاست‌ها و روند توسعه شهری تغییر عمده اتفاق افتاد. در نتیجه با تأمین شدن نیازهای مالی این توسعه به وسیله درآمدهای ناشی از نفت، ضرورت و نگاه اقتصادی شهر بر پیرامون به منظور استقرار صنایع و کارگاه‌های صنعتی مطرح گردید؛ از این زمان با تزریق دلارهای نفتی به شهرها به ویژه شهرهای بزرگ، دامنه وسیعی از نیازهای خدماتی، اجرای زیرساخت‌های اقتصادی، بارگذاری گستره صنایع

مونتاژ و به دنبال آن‌ها رشد گسترده نظام بوروکراسی اداری کشور به وقوع پیوست. در نتیجه نقش و کارکردهای تهران را پیچیده و آن را به بزرگ‌ترین کانون جذب جمعیت، سرمایه، کار، درآمد و خدمات تبدیل نمود. از این پس ضرورت حفظ و کنترل محدوده شهر تهران و هدایت راهبردی آن به طور جدی مطرح و بر اساس طرح جامعی که تهیه شده بود بر قامت آن چارچوبی تحت عنوان محدوده شهری و حریم ترسیم و با اجرای تدریجی آن رنگ و نقش آن برجسته‌تر شد (فطرس و قربان سرشت، ۱۳۹۱: ۱۴۷).

یکی از مسائلی که در رابطه با اثرات کالبدی-فضایی مادر شهر تهران مورد توجه بوده و بازشناسی آن در اولویت می‌باشد، دگرگونی روستاها، دهستان‌ها و شهرهای موجود در حریم شهر در پیوند با تحولات فضایی تهران است. تدوین طرح جامع و تعیین حریم این شهر در حوزه‌های پیرامونی آن یکی از نقاط عطف مهم در تحولات تهران است. چرا که سرآغاز دخالت رسمی شهر در سازماندهی اجتماعی-اقتصادی و به ویژه کالبدی روستاهای پیرامون تهران است. اسناد موجود حاکی از آن است که به رغم اهمیتی که علی‌اصول حریم می‌توانسته است در تحولات تهران داشته باشد، برنامه ریزان به آن توجه لازم نداشته‌اند؛ تا جایی که می‌توان از حریم پایتخت به تاریک‌خانه‌های سطوح پیرامون یاد کرد که دگرگونی‌های ناشی از هم‌جواری آن‌ها با تهران، به صورتی ناخواسته در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ شمسی ظاهر شده و در دهه ۸۰ به اوج خود، ۵۰ رسیده است (ایمانی شاملو و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۳۵).

نظر به اینکه تعیین حریم به حکم ضرورت کنترل و هدایت مادر شهر تهران و نه به خاطر نیازها و شرایط موجود روستاهای واقع در حریم، طی فرایندی تعریف نشده و خودرو، این نقاط را در مجاورت با تهران به استحاله کشانده و کانون‌های جمعیتی در شرایط انقیاد و حصر فضایی ناشی از حریم تهران، تحولات جمعیتی خود را سپری نموده و دگرگونی‌های فضایی بی‌سابقه‌ای در عرصه حریم تهران پدید آمده، از این رو نگارندگان سعی دارند ضمن تشریح وضعیت موجود مراکز فعالیت و کانون‌های سکونت، تحولات آتی جمعیت و فعالیت در حریم مادرشهر تهران را بررسی نمایند تا بر اساس آن الزامات مدیریتی لازم برای مدیریت مطلوب حریم تدوین شود. سؤال اصلی این مقاله این است که در چارچوب مطالعه روابط متقابل میان اسکان جمعیت و اشتغال ساماندهی حریم مادر شهر تهران بایستی بر اساس چه راهبردی انجام شود؟ برای بررسی مسئله پژوهش از طریق روش اسنادی و کتابخانه‌ای به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته شده است و یافته‌های تحقیق حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از قضاوت کارشناسانه (روش دلفی) و بهره‌گیری از شیوه پیمایش میدانی (مشاهده و پرسشنامه) به دست آمده است، برای تجزیه و تحلیل اطلاعات هم از روش تصمیم‌گیری چند معیاره به منظور ارائه استراتژی مناسب در مسائل مدیریتی حریم شهر تهران استفاده شده است.

رویکرد نظری

حریم شهر عبارت است از قسمتی از اراضی بلافصل پیرامون محدوده شهر که نظارت و کنترل شهرداری در آن ضرورت دارد و از مرز تقسیمات کشوری شهرستان و بخش مربوط تجاوز ننماید. محدوده شهر نیز عبارت است از حد کالبدی موجود شهر و توسعه آتی در دوره طرح جامع و تا تهیه طرح مذکور در طرح هادی شهر که ضوابط و مقررات شهرسازی در آن لازم الاجراء می‌باشد. سکونتگاه‌های حومه‌ای، واحدهای حکومتی به لحاظ سیاسی مجزایی هستند و اگرچه معمولاً پیوستگی کالبدی با شهر مرکزی دارند ولی در برخی موارد بیرون شهر مرکزی یا کلان‌شهر

اصلی نیز قرار دارند. حومه‌ها معمولاً دارای تعلقات و وابستگی‌های اقتصادی و اجتماعی مشترکی با شهر مرکزی هستند و در همراهی با شهر مرکزی، ناحیه کلان‌شهری را شکل می‌دهند. نواحی پیرامون شهری را به راحتی می‌توان به‌عنوان نواحی حاشیه شهر و لبه نواحی شهری تعریف کرد که شهر در آن گسترش می‌یابد. تمامی توسعه‌های بیرونی زمین‌های شهری اساساً در نواحی پیرامون شهری روی می‌دهد خواه در قالب ساخت‌وسازهای حومه‌ای یا نواحی مسکونی روستایی کم تراکم و یا انواع اشکال دیگر توسعه. تعریف دقیقی برای مفهوم حاشیه شهری وجود ندارد، اگرچه واژه هاله شهری اغلب برای توصیف ناحیه‌ای فراسوی ناحیه ساخته شده شهری که تحت فشار مداوم برای توسعه مسکونی است مورد استفاده قرار می‌گیرد. این مفهوم نسخه دیگری از مفهوم هاله روستا شهری است، واژه‌ی که ابتدا در سال ۱۹۷۷ به عنوان توصیفی موهن از حاشیه شهری با توسعه نامشخص، کاربری مختلط و با تراکم کم که به عنوان عوارض تمرکززدایی شهری مطرح شده و نتیجه قصور سیستم برنامه‌ریزی کاربری زمین در حفاظت از زمین‌های کشاورزی از هجوم شهر نشینی است (رهنما و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۸۰).

اگر مدیریت مؤثر، منسجم و جامع یا یکپارچه‌ای در حریم ایجاد نشود، دیری نخواهد پایید که ته مانده فضاهای باارزش آن هم از بین برود. مدیریت یکپارچه در حریم به این معناست که سازمانی ترجیحاً عمومی غیردولتی وابسته به شهرداری ی تهران به نام سازمان مدیریت حریم، بر همه فعالیت‌های محدوده حریم و کاربری‌های زمین‌های آن، نظارت فراگیر دارد. مدیریت جامع لزوماً جانشین مدیریت بخشی نمی‌شود. بلکه برنامه‌ها و اقدامات مدیریت‌های بخشی را با یکدیگر هماهنگ می‌سازد. البته اگر این برنامه‌ها و اقدام‌ها با رسالت اصلی حریم منافات داشته باشند، جلوگیری هم می‌کند (همان، ۱۳۹۴: ۳۸۰).

منظور از مدیریت بخشی، برنامه‌ریزی و اجرا تنها بر اساس مقتضیات بخش است و نه همزمان با رعایت مقتضیات بخش‌های دیگر دارای نمونه‌های زیادی در کشور است؛ که از آن شمار، آزادراهی که تنها به دلیل انتخاب کوتاه‌ترین مسیر، از میانه پارک ملی مهمی چون سرخه‌حصار یا خجیر بگذرد، مصرف سموم دفع آفات و کودها در کشت و زرع که موجب آلودگی رودخانه‌هایی مانند جاجرود یا کرج یا یوتریفیکیشن آن‌ها شود، دفع پسماندها و زباله‌ها که به تشکیل استخرهای شیرابه و احیاناً آلودگی سفره‌های آب زیرزمینی در حریم بینجامد، کانون‌های جمعیتی که در زمین زراعی و باغ ایجاد شوند و بسیاری دیگر (ضرابی و جمالی نژاد، ۱۳۸۹: ۲۲۵).

چنانکه پیداست، هدف از تأسیس سازمان مدیریت حریم جلوگیری از احداث آزادراه، مصرف سموم یا کودها در زراعت و باغ، ایجاد مانع در برابر دفع زباله، توسعه شهرها و دیگر کانون‌های جمعیتی و به طور کلی بازداشتن سازمان‌های مسئول از عمل به وظایف قانونی خود نیست. بلکه وظیفه‌ی اصلی این سازمان با برنامه‌ریزی کاربری زمین‌های حریم و نظارت بر رعایت آن، عبارت است از: نخست) ممانعت از تداخل و تزام فعالیت‌های بخشی با یکدیگر به نحوی که رسالت حریم یا هاله تنفسی شهرها به خطر نیفتد، دوم) جلوگیری از فعالیت‌هایی که با رسالت حریم منافات دارد و سوم) در موارد لازم، اقدام به ارتقای فضاهای حریم با ایجاد انواع فضاهای سبز، باز و گردشگری (همان، ۱۳۸۹: ۲۲۵).

برای مدیریت یکپارچه حریم نیازی به واگذاری تصدی‌های دولتی به شهرداری‌ها نیست. یکپارچگی و جامعیت مورد نظر، تنها جمع کردن همه حریم‌های شهری محدوده زیر پوشش یک مدیریت، صرفاً از نظر برنامه‌ریزی و

حفاظت و نظارت است. در این مدیریت، موجبات مشارکت سازمان‌های ملی و محلی را می‌توان از طریق ترکیب اعضای شورای سازمان، فراهم آورد. یادآوری می‌شود که ارکان سازمان‌های از این دست، شورا (یا هیئت امنای یا مجمع عمومی)، هیئت مدیره و مدیرعامل و حسابرس است. تکرار کنیم، اگر قرار باشد، این سازمان وابسته به شهرداری تهران گردد، باید ماده ۲ قانون تعاریف اصلاح شده حریم پایتخت از شمول اصل محدودیت مرز حریم شهرها به مرز شهرستان‌های مربوط، مستثنی شود (سرور، ۱۳۹۲: ۸).

شهرها و مناطق شهری، سیستم‌های کالبدی اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسیار پیچیده و پویایی هستند که کنترل و هدایت برنامه‌ریزی شده آن‌ها با دشواری‌های بسیاری رو به رو است. با توجه به چنین ویژگی شناخته شده‌ای، نظریه پردازان و کارگزاران برنامه‌ریزی و مدیریت برای دستیابی به کارایی و اثر بخشی مورد انتظار در تحقق اهدافشان و پا به پای سیستم پیچیده موضوع خود یعنی شهر و منطقه تلاش کرده‌اند سیستم متناظری با همان پیچیدگی‌ها برای برنامه‌ریزی و مدیریت آن ایجاد کنند تا از این طریق بتوانند برای هدایت توسعه یکپارچه و منسجم و نیز رفع مسائل بفرنج این پهنه‌های جغرافیایی اقدام مؤثرتری نمایند. به این ترتیب مفاهیمی که اغلب با پسوندها یا پیشوندهایی چون یکپارچه، یا یکپارچه‌سازی، منسجم و مانند این‌ها همراه می‌گردند گویای چنین تلاش‌هایی هستند (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۲۱).

این تعبیر همه گویای این است که سیستم برنامه‌ریزی و مدیریت قادر نخواهد بود ماهیت شهرها و مناطق شهری را بدون جامع‌نگری و یکپارچه‌سازی تصمیم‌ها و سیاست‌های عوامل مختلف هدایت کند. از این رو به نظر می‌رسد تعدد و تنوع عناصر و ابعاد مختلف شهر و زندگی شهری از یک سو و عوامل تصمیم‌گیر و سیاست‌گذار مؤثر در ساخت شهر و هدایت توسعه آن از سوی دیگر تهدید بالقوه بزرگی در برابر برنامه‌ریزی و مدیریت یکپارچه و منسجم این پدیده محسوب می‌شود.

وجود ویژگی‌های فوق در شهر و عناصر هدایتگر توسعه آن در فقدان سازوکارهای هماهنگی بین بخشی و بین سازمانی برای تحقق نوعی وحدت یکپارچگی به بروز مسئله‌ای می‌انجامد که به آن تفرق و چند پارگی اطلاق می‌شود. این تعبیر همه گویای این است که سیستم برنامه‌ریزی و مدیریت قادر نخواهد بود ماهیت شهرها و مناطق شهری را بدون جامع‌نگری و یکپارچه‌سازی تصمیم‌ها و سیاست‌های عوامل مختلف هدایت کند (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۲۱).

در سطح ملی تمایز موجود بین مناطق توسعه یافته و توسعه نیافته مناطق با جمعیت متراکم و مناطق با جمعیت پراکنده مصادیق تفرق محسوب می‌شوند. در سطح شهری نیز آنجا که می‌توان به طور مشخص بخش‌های ثروتمند و فقیر شهری را از هم متمایز ساخت تفرق وجود دارد. تفرق اجتماعی درون شهرها تاریخی بوده و در حال افزایش است. ما همیشه شاهد تمایز بخش‌های ثروتمند و فقیر شهر بوده‌ایم که بازتاب تاریخی توسعه صنعتی و قدرت ثروتمندان برای خرید نواحی بهتر برای زندگی با چشم انداز خوب حمل و نقل بهتر مدارس و کیفیت هوای بالا بوده است. روند شکاف بین فقیر و غنی در شهرها بعد از دهه ۱۹۵۰ میلادی و تشدید حومه‌نشینی و پراکنده رویی شهری که

نوع دیگر از تفرق فضایی است. به شکل نواحی ثروتمند حومه‌ای و نواحی فقیر درون‌شهری تبلور بیشتری یافته است (برک پور، ۱۳۹۰).

بعد دیگر تفرق ناشی از تفکیک کارکردی شهرها است. شهرسازی مدرن تلاش کرده است کاربری‌های عمده شهری را بر اساس عملکردهای اصلی شهر یعنی سکونت، تفریح، حمل و نقل، کار از هم تفکیک نمایند. این تفکیک از طریق اعمال مقررات منطقه بندی کارکردی به جدایی گزینی مناطق کار، خواب، خرید، فرهنگ و تفریح و در نتیجه به تولیدات سفرهای زاید و ایجاد نواحی مرده می‌انجامد (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۱۱). در قالب مفهوم تفرق می‌توان به دو نوع آشفته‌گی بصری اشاره کرد که هشدار برای معماری و شهرسازی محسوب می‌شود. یکی از انواع تفرق بصری ماحصل پست مدرنیسم در معماری است. این نوع تفرق محصول تنوع معمارانی است که با ویژگی‌های اقتصادی و استانداردهای مشخص ساخت و ساز از سوی کارفرمایان و یا خلاقیت ناکام خودشان هدایت می‌شوند تا محصولی متمایز تولید کنند. دومین بعد تفرق بصری جایی است که تفرق عملکردی و اجتماعی و نیروهای غالب آشوبناک اقتصادی تبلور کالبدی یافت (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۱۱). تفریق فضایی / اکولوژیک نتیجه گسترش شهرنشینی و وقوع پراکنده رویی شهری است که در ۵ دهه اخیر در اغلب کشورها رو به افزایش گذاشته است. در اثر این نوع گسترش شهری زمین‌های کشاورزی پیرامون شهرها زیرساخت و ساز با تراکم پایین می‌رود به گونه‌ای که در آن اکوسیستم طبیعی پیرامون شهر از هم گسیخته می‌شود و قطعات از هم مجزای شهری شکل می‌گیرد که بین آن‌ها هیچ رابطه و پیوند مستحکمی جز شبکه راه‌ها وجود ندارد (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۱۱).

به زعم نظریه پردازان برنامه‌ریزی بعد از افول دوره تسلط دیدگاه سیستمی یا غلبه نظریه پردازان رویه‌ای مقطع دیگری در نظریه پردازی برنامه شکل می‌گیرد که در طول آن نه تنها شاهد در هم ریختن تسلط نظریه برنامه‌ریزی رویه‌ای یا دیدگاه سیستمی در برنامه‌ریزی هستیم بلکه دیگر مواضع نظری نیز نقایص آشکاری از خود نشان می‌دهند. در سال ۱۹۸۲ مقاله‌ای در رابطه با بحران تئوری تحت عنوان "تکثرگرایی نظری ارائه دادند. این دوره بسیار نامتجانس و گیج کننده‌ای است که بهترین نام برای آن از دید پیتر هال عصر برنامه‌ریزی به صورت مشارکت مداوم در تضاد یا دوره بحران پارادایم است (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۱۳).

تفرق عملکردی در نظام اداره و مدیریت شهری

تفرق عملکردی زمانی به وقوع می‌پیوندد که در یک شهر یا قلمرو حکومتی خاص برنامه‌ریزی و ارائه خدمات شهری در مورد کارکردها وظایفی که ماهیتی محلی دارند بین چندین نهاد سازمان و هیئت دیگر تقسیم شده است. این نوع تفرق عملکردی در گستره شهر را می‌توان تفرق نهادی و سازمانی نیز نامید. از جمله سازمان‌ها عبارت‌اند از: شهرداری، سازمان‌های خاص خدمات‌رسانی، مراجع و ارگان‌های بخشی، مراجع برنامه‌ریزی شهری و کلان‌شهری حکومت کلان‌شهری (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۱۳).

۱- تفرق برنامه‌ریزی - سیاستی

کلیه تحولات اقتصادی-اجتماعی و فضایی که در قلمرو یک شهر یا هر پهنه جغرافیایی دیگر روی می‌دهد نتیجه تعامل نیروها، سیاست‌ها و اقدامات افقی و عمودی متعددی است که بخش‌ها و سطوح مختلف سیاست‌گذاری آن‌ها

را تدوین نموده و به اجرا در می‌آورند. به این ترتیب سیستم برنامه‌ریزی موفق سیستمی خواهد بود که بتواند شناخت صحیحی از این سیاست‌ها در سطوح و بخش‌های مختلف و نیز تأثیر و تأثر آن‌ها در فضای جغرافیایی به دست آورد. در چنین شرایطی دیگر نمی‌توان انواع برنامه‌ریزی کالبدی و جامع سستی را که بیشتر تمرکز آن‌ها بر ابعاد کالبدی است و از نیروها و سیاست‌های اقتصادی-اجتماعی و سیاسی تأثیرگذار بر تحولات فضایی غافل هستند در هدایت توسعه موفق پنداشت. (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۱۴).

۲- تفرق سیاسی و حکومتی

تفرق سیاسی به عنوان نقطه عزیمت هرگونه بحث درباره حکومت‌های کلان‌شهری به معنی وجود تعداد زیادی از قلمروهای حکومتی و مدیریتی مستقل درون یک منطقه کلان‌شهری عملکردی حاکی از این است که هر قلمرو حکومتی یا مدیریت محلی دارای حق اختیار و صلاحیت اظهار نظر در بخشی از قلمرو منطقه است و هیچ مرجع حکومتی واحدی برای تصمیم‌گیری و عمل در گستره کل منطقه کلان‌شهری وجود ندارد.

نظریه پردازان حکومت کلان‌شهری استدلال می‌کنند که باید بین نوع سیستم سازمانی و حکومتی یک شهر- منطقه با کلیت ارگانیک و قلمرو عملکردی آن انطباق وجود داشته باشد. عدم انطباق قلمرو سازمانی حکومت محلی با قلمرو عملکردی شهر- منطقه‌ها را می‌توان عمده‌ترین چالش در اداره و حکمروایی این مناطق دانست. در چنین شرایطی امکان اتخاذ تصمیمات سیاستی یکپارچه و اجرای آن‌ها در گستره منطقه کلان‌شهری که کلیت عملکردی و سیستم شهری روزانه‌ای را تشکیل می‌دهد، میسر نخواهد بود. (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۱۵).

۳- تفرق یا تکثر منافع (در قالب افراد، گروه‌ها و بخش‌های ذی‌نفع و ذی‌نفوذ)

این نوع تفرق رابطه بسیار نزدیکی با انواع دیگر تفرق دارد و همچون لفافی کلیه آن‌ها را در بر می‌گیرد. اگرچه این نوع تفرق می‌توانست در تفرق‌های گروه اول یعنی تفرق‌های موجود در شهر و منطقه نیز قرار می‌گیرد اما به دلیل اهمیت آن در تبیین دیگر انواع و راه‌حل‌های چیره شدن بر آن‌ها در این بخش مورد اشاره قرار گرفته است. درک و شناخت این نوع تفرق و تکثر در جامعه تاریخی طولانی ندارد. نظریه غالب تا اواسط دهه ۱۹۶۰ میلادی که همزمان با غلبه رویکرد سیستمی در برنامه‌ریزی و مدیریت است جامعه را به صورت یک کل ارگانیک در نظر می‌گیرد که بیش از مجموعه افراد و گروه‌هایی است که در آن وجود دارند، از طرف دیگر مخالفان آن، جامعه را صرفاً مجموعه‌ای از افراد و گروه‌ها می‌دانند. این نظریه به دیدگاه تکثرگرا یا ذره‌گرا از جامعه معروف است. (برک پور، ۱۳۹۰: ۱۱۶).

شناخت محدوده مطالعاتی

اطلاعات موجود نشان می‌دهد که روند جمعیت‌پذیری مناطق شهر تهران در فاصله زمانی ۱۳۵۵ تا ۱۳۸۵ به یک میزان نبوده است. ویژگی‌های جمعیت‌پذیری مناطق شهری کلان‌شهر تهران طی سی سال گذشته عبارت‌اند از: ۱- مناطق مرکزی شهر در طی این دوره عمدتاً جمعیت خود را از دست داده و مناطق حاشیه شهر جمعیت بیشتری را جذب کرده‌اند. این امر موجب انتقال ثقل جمعیت از مرکز به پیرامون شده به طوری که رشد جمعیت مناطق ۶، ۱۳، ۲۰ و ۱۴ منفی بوده و منطقه ۴ بالاترین سهم جمعیت و منطقه ۲۲ بالاترین رشد جمعیت را داشته‌اند. ۲- مناطق

حاشیه‌ای شهر که طی سال‌های ۶۵ - ۱۳۵۵ بین ۳ تا ۷ درصد رشد جمعیتی داشتند، در دوره ۷۵ - ۱۳۶۵ با اشباع و کاهش رشد جمعیت (بین ۱ تا ۵ درصد) مواجه شده‌اند. این امر متأثر از افزایش شدید قیمت زمین در این مناطق طی دوره بعد از انقلاب اسلامی بوده است. در واقع ارزان‌قیمت بودن اراضی در مناطق حاشیه‌ای طی سال‌های قبل از انقلاب اسلامی، محرک اصلی تفکیک املاک و جمعیت‌پذیری آن‌ها بود که در دوره بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و به دلیل ارائه امکانات خدماتی مورد نیاز و افزایش قیمت آن، تفاوت‌های عمده در قیمت زمین مناطق در مقایسه با سایر مناطق شهر تهران از میان رفت. ۳- روند خروج جمعیت از مناطق مرکزی شهر تهران (مناطق ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۶، ۱۷) که در دوره اول با شدت زیادی روی داده، در دوره‌های بعدی تعدیل شده است. ۴- روند نوسازی بافت-های فرسوده در چند سال اخیر سبب شد تا ساکنان این‌گونه مناطق از آن خارج نشده و رشد منفی جمعیت در آن متوقف شود (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵).

جدول شماره ۱- برآورد جمعیت تهران به تفکیک شهری و روستایی

سال	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵
کل	۱۱۳۴۵	۱۱۵۰۷	۱۱۶۷۲	۱۱۸۳۹	۱۲۰۱۰	۱۲۱۸۳	۱۲۳۰۸	۱۲۴۳۳	۱۲۵۵۹	۱۲۶۸۴	۱۲۸۰۸
شهری	۱۰۴۱۸	۱۰۵۹۰	۱۰۷۶۴	۱۰۹۴۲	۱۱۱۲۲	۱۱۳۰۶	۱۱۴۳۴	۱۱۵۶۳	۱۱۶۹۳	۱۱۸۲۲	۱۱۹۵۰
روستایی	۹۲۷	۹۱۷	۹۰۷	۸۹۷	۸۸۷	۸۷۸	۸۷۴	۸۷۰	۸۶۷	۸۶۳	۸۵۳

منبع: (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰)

تراکم جمعیت از جمله شاخص‌هایی است که در این زمینه قابل طرح و بررسی می‌باشد. این شاخص جمعیتی که از رابطه میان تعداد جمعیت و مساحت محدوده تحت اشغال آن حاصل می‌شود، ویژگی‌های جمعیتی در بُعد توزیع فضایی را به خوبی به نمایش می‌گذارد. مقدار تراکم محاسبه شده برای مناطق مختلف شهر تهران نشان می‌دهد که طی دوره‌های زمانی گذشته تاکنون، تفاوت میان مناطق شمال و جنوب شهر همیشه در حد بسیار زیاد بوده است به گونه‌ای که طی سرشماری سال ۱۳۷۵، از مناطق با تراکم خیلی زیاد در نیمه جنوبی شهر (با حداکثر تراکم ۴۱۲ نفر در هکتار در مناطق ۱۰، ۱۴ و ۱۷ و تراکم میانگین ۳۰۰) تا محلات کم تراکم شمال شهر (با مقدار ۴۰ تا ۹۰ نفر در هکتار) متغیر است. البته با در نظر گرفتن مناطق جدید و گسترش حوزه خدماتی شهر در بخش غربی و جنوب غربی، مقدار تراکم بسیار اندک حتی تا کمتر از یک نفر در هکتار (ناحیه ۷ از منطقه ۲۱) نیز قابل مشاهده می‌باشد. متوسط تراکم جمعیت در قسمت‌های اخیر حدود ۱۳ نفر است که نشان از وجود قابلیت و ظرفیت جمعیت‌پذیری بالاتر در بخش گسترش جدید شهر دارد. به رغم استمرار یافتن تفاوت موجود میان مناطق شمالی و جنوبی شهر تهران طی سال ۱۳۸۵، می‌توان بر کاسته شدن از شدت این تفاوت اذعان نمود. تغییر کانون اصلی تراکم یابی جمعیت از مناطق جنوبی شهر به بخش‌های شمالی و شرقی، از بارزترین مشخصه‌های این وضعیت است.

بر اساس محاسبات انجام شده بر روی اطلاعات سرشماری سال ۱۳۸۵، ناحیه ۲ از منطقه ۱۰ با ۴۳۴ نفر در هکتار بالاترین مقدار تراکم را ارائه می‌کند. ناحیه ۵ از منطقه ۱۵ نیز با رقم ۴۰۲ نفر در هکتار در مرتبه بعدی قرار می‌گیرد. مناطق ۱، ۷ و ۸ نیز با متوسط تراکم ۳۵۰ نفر در هکتار، جزو مناطق نسبتاً پرتراکم شهری هستند. نکته قابل توجه این است که طی سال ۱۳۸۵، مناطق جدید شهر هم چنان در رده کم تراکم‌ترین بخش‌های شهر قرار دارند. در این بین، ناحیه ۳ از منطقه ۲۲، با مقدار ۱/۳ نفر در هکتار کمترین تراکم شهر تهران را به خود اختصاص داده است. نمایش بصری این شاخص در شهر تهران، نشان دهنده وجود دو کریدور عمده تراکم جمعیتی است. کریدور اول از منتهی

الیه جنوب شرقی شهر آغاز و تا مناطق مرکزی، به سمت شرق امتداد می‌یابد. دومین کریدور نیز با جهت‌گیری جنوبی - شمالی ولی با مقدار تراکم کمتر نسبت به کریدور اول، نشان از تمایل جمعیت به استقرار در محدوده‌های شمالی شهر و در نتیجه شکل‌گیری محدوده پرتراکم در آینده‌ای نزدیک دارد. بی‌تردید اعمال سیاست‌گذاری در زمینه تعیین و نحوه فروش تراکم ساختمان در سطح مناطق مختلف شهرداری تهران توأم با تغییرات ایجادشده در برخی شاخص‌های مربوط به کیفیات درونی جمعیت و اوضاع اقتصادی خانوارها، در به وجود آمدن این کریدورهای جمعیتی بی‌تأثیر نبوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵).

ویژگی‌های کالبدی شهر تهران

زمین، اساس منابع طبیعی محسوب می‌شود. در طول تاریخ، انسان بیشتر مواد مورد نیاز خود را برای تغذیه، سوخت، لباس و مسکن از زمین تأمین کرده است. زمین به‌عنوان بوم انسان و فضای زندگی او، پایگاه تولد، زندگی و مرگ او به شمار می‌آید. زمین همواره به‌صورت یک اکوسیستم، یعنی مجموعه‌ای از موجودات زنده و محیط آن‌ها عمل می‌کند و از این رو کارآیی هر اکوسیستم به نوع و کیفیت کاربری زمین وابسته است. به‌کارگیری زمین در فعالیت‌های انسانی، ضرورتاً برای سود مادی، مفهوم کاربری زمین را نمی‌رساند. کاربری زمین در روستا (کشاورزی، جنگلداری و غیره) که گاهی از آن به‌عنوان کاربری کارکردی زمین نام می‌برند با کاربری زمین در شهر (صنعت، تجارت، خانه‌سازی و غیره) متفاوت است. چنین می‌نماید که کاربری زمین، جنبه‌های فضایی همه فعالیت‌های انسانی را در روی زمین برای رفع نیازهای مادی و فرهنگی او نشان می‌دهد.

یکی از مطالعات اساسی در جهت شناخت شهر و نحوه پراکندگی فعالیت‌های شهری در بررسی‌های فیزیکی، مطالعه نحوه استفاده از اراضی شهری است. منظور از مطالعه کاربری زمین، تهیه اطلاعات اساسی درباره ویژگی‌های زمین و فعالیت‌های مختلفی که در آن صورت می‌پذیرد، می‌باشد. از این اطلاعات برای تجزیه و تحلیل نحوه استفاده از زمین در وضع موجود و تهیه نقشه‌ای که در آینده نحوه استفاده از زمین را معین نماید، استفاده می‌شود. ضمن آنکه کاربری اراضی در سراسر شهر مختلط است، اما در مناطق شمال و شرقی، کاربری مسکونی، در مناطق غربی و جنوب غربی کاربری صنعتی و در مناطق مرکزی کاربری تجاری و اداری وجه غالب دارند. در محله‌های قدیمی و مرکزی شهر کاربری غیرمسکونی در امتداد کناره‌ها متمرکز شده است که به تدریج به سوی مرکز قطعات شهری نفوذ کرده که کاربری مسکونی در آن‌ها وجه غالب است. در مقابل در محله‌های جدید الاحداث پیرامونی، خیابان‌های اصلی در میانه محلات احداث شده‌اند که این الگو مشابه ساختار شهرها و محلات قدیمی قبل از تغییر و تحولات اخیر است. پیدایش آمیختگی کاربری‌ها در مقابل ساختار سنتی شهر که به نوعی منطقه بندی در آن اعمال می‌شد، ناشی از حساسیت دولت است که به منظور گسترش بازار مرکزی و حمایت از شبکه جدید الاحداث کاربری‌های تجاری را تشویق می‌کرد. این اقدام به‌طور عمده ناشی از انگیزه‌های سیاسی دولت به منظور برچیدن انحصار بازاریان بر فضا و فعالیت‌های اقتصادی بود. علت دیگر آن، ظرفیت محدود بازار در جای دادن به کسب و کارهای جدید بود که مانع رقابت بر سر کسب محل‌های تجاری می‌شد (قرخلو و زنگنه شهرکی، ۱۳۸۸: ۴۰).

این پدیده همچنین از توسعه سریع بافت شهری در غیاب هرگونه اجماع عمومی یا نظام مؤثر برنامه‌ریزی سرچشمه می‌گرفت. حتی پس از برقراری یک نظام برنامه‌ریزی و ارائه پیشنهادهایی برای منطقه بندی فضای شهری از نظر نوع

کاربری، اختیارات محدود شهرداری‌ها مانع کنترل برنامه‌ریزی و اجرای این پیشنهادها می‌شد که نتیجه آن توسعه مناطقی با کاربری مختلط بود. تحمل نظام جدید خیابان‌کشی بر ساختار قدیمی شهر و حمایت و تشویق دولت از کسب‌وکارهای خیابانی در جهت رقابت با بازار قدیمی دلیل اصلی اشغال کناره‌های منطقه شهری از جانب مؤسسات و فروشگاه‌های کوچک است. قلب منطقه‌های بزرگ شهری به دلیل محدودیت دسترسی، همچنان مسکونی باقی مانده‌اند. تشابه بین خیابان‌های عریض محله‌های جدید الاحداث پیرامونی و بازارهای محله‌های قدیمی بیانگر تشابه میان فرایندهای توسعه این دو است. این تشابه همانا پیدایش تدریجی یک مرکز محلی در مناطق مسکونی یعنی در جایی است که میزان دسترسی در بالاترین سطح است. محله‌های پیرامونی از جانب ساخت‌وسازهای تجاری تحت فشار نبودند، حال آنکه در مناطق مرکزی شاهد دست اندازی فعالیت‌های تجاری به مناطق مسکونی هستیم (مدنی پور، ۱۳۸۱: ۲۰۴).

جدول شماره ۲- سطح اشغال و نسبت انواع کاربری‌های عمده و اصلی در شهر تهران

نوع کاربری اراضی	سطح اشغال	نسبت به کل
مسکونی	۱۷۷	۲۸/۸
تجاری- اداری	۲۶	۴/۲
صنعتی- کارگاهی	۲۷	۴/۴
حمل و نقل و انبارداری	۳۰	۴/۹
شبکه معابر و دسترسی	۱۱۴	۱۸/۶
خدمات شهری	۵۰	۸/۱
فضای سبز	۷۰	۱۱/۴
کشاورزی (زراعی و باغی)	۳۵	۵/۷
نظامی	۴۴	۷/۲
بایر و ساخته شده	۴۱	۶/۷
مجموع کاربری‌ها	۶۱۴	۱۰۰

منبع: (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۰)

گستره حریم شهر تهران

گستره حریم پایتخت، اراضی پیرامون شهر تهران است. مطابق بند ۶ مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران به تاریخ ۱۳۸۶/۰۹/۰۵ با موضوع سند اصلی طرح راهبردی-ساختاری (جامع) شهر تهران: گستره حریم پایتخت، از شرق به شهرستان دماوند و از جنوب شرق به شهرستان‌های پاکدشت و ورامین در استان تهران می‌رسد، این گستره از جنوب با استان قم، از جنوب غرب با استان مرکزی، از غرب با شهرستان ملارد و استان تازه تأسیس البرز و از شمال با استان مازندران هم مرز است. مساحت گستره حریم پایتخت، کمتر از ۶۰۰۰ کیلومتر مربع است که، در سال ۱۳۸۶، متشکل از شهرستان‌های تهران، شمیرانات، ری، شهریار، رباط کریم و اسلامشهر بوده است؛ در سال ۱۳۸۸، با خردتر و کوچک‌تر شدن تقسیمات کشوری در جانب غربی، شهرستان قدس هم به فهرست شهرستان‌های درون این گستره، اضافه شده است؛ و در سال ۱۳۸۹، بخشی از شهرستان رباط کریم منفک شده و با نام شهرستان بهارستان در این گستره جای گرفته است (نظریان و رحیمی، ۱۳۹۱: ۱۲۶).

بیست و سه شهر (اسلامشهر، اندیشه، باغستان، باقرشهر، بومهن، پردیس، پرند، چهاردانگه، حسن آباد، رباط کریم، شاهدشهر، شهریار، صالح آباد، صباحشهر، فردوسی، فشم، قدس، کهریزک، گلستان، لواسان، نسیم شهر، نصیرآباد، وحیدیه)، ۲۳۷ روستا، ۹۴ آبادی با جمعیت کمتر از ۱۰۰ نفر و ۸۴ آبادی خالی از سکنه و ۲۱ نقطه جمعیتی، در

گستره حریم پایتخت، قرار دارند. مناطق حفاظت شده جاجرود، ورجین و بخشی از منطقه حفاظت شده البرز مرکزی در اینجا قرار دارند. این گستره، از جنوب به منطقه حفاظت شده کویر مرکزی ایران و پارک ملی کویر می‌رسد. پارک‌های ملی خجیر، سرخه حصار و بخشی از پارک ملی لار، درون گستره حریم پایتخت، هستند. شهرهای عمده‌ای که در حوزه بلافصل و فراخی گستره حریم پایتخت، قرار دارند، عبارت‌اند از: کرج در جانب غرب، مجموعه قرچک، ورامین، پیشوا، پاکدشت، در جنوب شرقی و رودهن و دماوند در جانب شرق؛ که بر این گستره تأثیرگذار هستند و در آینده از برنامه‌های پیش بینی شده برای حریم پایتخت بسیار اثر خواهند پذیرفت (اعظم آزاده، ۱۳۸۱: ۵۰).

مطابق با سرشماری سال ۱۳۸۵، جمعیت این گستره ۱۰۱۰۳۳۱۳ نفر بوده است که به تفکیک، ۷۷۹۸۰۰۰ نفر در شهر تهران، ۱۷۲۳۰۰۰ نفر در سایر شهرها، ۵۷۹۸۰۶ نفر در روستاها و ۲۵۰۷ نفر در سایر آبادی‌ها سکونت داشته‌اند؛ پیش بینی شده است که تا سال ۱۴۰۵، جمعیت گستره حریم پایتخت به حدود ۱۳۸۷۷۰۰۰ نفر برسد که از این تعداد ۱۰۰۱۶۰۰۰ نفر ساکن شهر تهران، ۲۷۵۴۰۰۰ نفر ساکن ۲۳ شهر دیگر و ۱۱۰۷۰۰۰ نفر ساکن روستاهای حریم پایتخت خواهند بود؛ در حالی که در بند ۴ مصوبه طرح جامع تهران ۱۳۸۶، برنامه‌ها برای تأمین نیازهای خدمات شهری جمعیت ساکن و شاغل (جمعیت روز) شهر تهران، معادل ۹/۱ میلیون نفر انجام شده است. پیش بینی شده است که در سال ۱۴۰۵، بیش از ۲۰ درصد جمعیت کل کشور در گستره حریم پایتخت و کانون‌های جمعیتی واقع در حوزه بلافصل و فراگیر آن، سکونت خواهند داشت؛ و این در حالی است که مساحت این گستره، کمتر از ۰/۴ درصد از مساحت ایران است (همان، ۱۳۸۱: ۵۰).

سازمان فضایی گستره حریم پایتخت

نه محور ارتباطی اصلی از تهران به مراکز شهری اطراف ارتباط یافته و ساختار اصلی سازمان فضایی وضع موجود را شکل داده‌اند. این محورها علاوه بر ارتباط دادن تهران با سکونتگاه‌های اطراف و برعکس، هریک هویت عملکردی و کارکردی مشخصی دارند؛ به این معنا که هر یک از محورها، عرصه‌های مشخص فعالیتی مانند صنعتی، کشاورزی، نظامی و ... در اطراف خود شکل داده‌اند و از هم متمایز شده‌اند. نقاط شاخص چون سکونتگاه‌های شهری، فرودگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، مرقد مطهر امام خمینی (ره) و بهشت زهرا، پالایشگاه تهران و نیروگاه‌ها نقش ساختاری در تعریف سازمان فضایی موجود گستره حریم پایتخت دارند. پهنه‌های کلان و شاخص طبیعی نیز در شمال و جنوب گستره حریم نقش ساختاری دارند؛ در شمال محدوده‌های کوهستانی و در جنوب محدوده‌های اراضی باز و شور قابل شناسایی هستند (لادن مقدم و رزقی شیرسوار، ۱۳۸۸: ۶۳).

به منظور شناخت مناسب عناصر ساختاری در وضع موجود حریم پایتخت، برای هر یک از این محورها محدوده‌ای به عمق ۵ کیلومتر به محوریت آزادراه اصلی معرف محور، از هر طرف تعریف شد؛ در جاهایی که عوارض طبیعی شاخص مانند رودخانه یا توپوگرافی وجود داشت و یا عارضه‌ای انسان ساخت نظیر جاده فرعی یا قدیمی موجود بود، حد ۵ کیلومتر، با این عوارض منطبق شد و حوزه نفوذ محور به واقعیت نزدیک‌تر گردید؛ در این محدوده‌های عریض به تقریب ۱۰ کیلومتری، در امتداد راه‌های اصلی گستره حریم پایتخت، شهرها و شهرک‌ها، روستاها و آبادی‌ها، صنایع و کارگاه‌ها و تجهیزات و تأسیساتی قرار دارند که موجودیت و فعالیت خود را در رابطه با آزادراه

(که محوریت دارد و مجموعه‌ای را حول خود تعریف می‌کند) شکل داده‌اند و مجموعه‌های پیچیده‌ای از کار و سکونت و طبیعت را از شهر تهران تا مرزهای استان و گاه آن سوتر گسترانیده‌اند (لادن مقدم و رزقی شیرسوار، ۱۳۸۸: ۶۳).

محورهای گذار: محورهایی هستند که در امتداد آزادراه‌های منشعب از تهران، در شرق و غرب و جنوب و در امتداد راه‌های کوهستانی منشعب از تهران، در شمال تعریف شده‌اند؛ در سازمان فضایی موجود گستره حریم پایتخت، نقش کلیدی دارند و به دلیل پیوستگی با شهر تهران، جاذب جمعیت و عامل شکل‌گیری نقاط کار و سکونت هستند. از این پس، ساماندهی آن‌ها، اصل است و هرکدام از آن‌ها بر مبنای قابلیت بالقوه کارکردی- فضایی موجود نام‌گذاری شده‌اند. گذار از وضعیت نابسامان موجود به وضعیتی است که تحقق اصل حفاظت از ارزش‌های زیست‌بوم شهر تهران را با فضاهایی در خور شأن و منزلت گستره حریم پایتخت، فراهم آورد. این محورها عبارت‌اند از:

- محور پردیسان دماوند

- محور صنعتی تهران- پاکدشت

- محور کشاورزی تهران- ورامین

- محور زیارتی- سیاحتی تهران- قم

- محور کار و سکونت تهران- ساوه

- محور سبز شهریار

- محور سکونت و صنعت و فراغت تهران- قزوین

- محور گردشگری تهران- نمک‌آبرود

- محور سرسبز و زیبای کوهستانی تهران- فش (لادن مقدم و رزقی شیرسوار، ۱۳۸۸: ۶۳).

روش‌شناسی

در دسته‌بندی تحقیقات برحسب هدف، پژوهش حاضر از نوع کاربردی است. به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات از روش‌های تصمیم‌گیری چند معیاره تاپسیس به منظور ارائه استراتژی مناسب در مسائل مدیریتی حریم شهر تهران استفاده خواهد شد.

بر اساس موضوع پژوهش جامعه‌ی آماری را کارشناسان، خبرگان و مسئولین ذی‌ربط و مرتبط حریم شهر تهران تشکیل می‌دهند و تکنیکی که در این راستا استفاده خواهد شد تکنیک دلفی خواهد بود لذا توضیحاتی در خصوص روش تعیین جامعه آماری متخصصین، کارشناسان ذکر می‌گردد: دلفی یک نظرخواهی تخصصی برای پیش‌بینی آینده است که بر اساس آن می‌توان نتایج مختلف را استخراج کرد. این روش ضمن سادگی، از اطمینان بالایی نیز برخوردار است، به طوری که برای جمع‌آوری و تلخیص نظرات و قضاوت‌های افراد (در یک حیطه معین) به کار می‌رود (فتحی، ۱۳۸۱: ۱۲۴).

روش نمونه‌گیری مورد استفاده در این پژوهش احتمالی و از نوع طبقه‌بندی می‌باشد ابتدا جامعه (کارشناسان و خبرگان و مسئولین ذی‌ربط سازمان‌های مربوطه) را به قسمت‌های همگنی تقسیم کرده، آنگاه نمونه‌های تصادفی ساده مستقل، از این زیر مجموعه‌های جداگانه استخراج می‌کنیم. در این نوع نمونه‌گیری هر یک از اعضای جامعه

تعریف شده شانس برابر و مستقلی برای قرار گرفتن در نمونه دارند، منظور از مستقل بودن این است که انتخاب یک عضو به هیچ شکل در انتخاب سایر اعضای جامعه تأثیری ندارد. در این روش ابتدا فهرست اسامی تمامی اعضا را به دست آورده، سپس به هر یک از آن‌ها نمره‌ای اختصاص می‌دهیم و با استفاده از جدول اعداد تصادفی تعداد مورد نیاز را انتخاب می‌کنیم. با توجه به اینکه جامعه آماری مورد مطالعه از حجم کمی برخوردار است و به تعداد ۳۸۴ نفر نمی‌رسد مناسب‌ترین روش محاسبه حجم نمونه با جدول مورگان می‌باشد.

جدول شماره ۳- جدول مورگان^۱

S	N	S	N	S	N	S	N	S	N
۳۳۸	۲۸۰۰	۲۶۰	۸۰۰	۱۶۲	۲۸۰	۸۰	۱۰۰	۱۰	۱۰
۳۴۱	۳۰۰۰	۲۶۵	۸۵۰	۱۶۵	۲۹۰	۸۶	۱۱۰	۱۴	۱۵
۳۴۶	۳۵۰۰	۲۶۹	۹۰۰	۱۶۹	۳۰۰	۹۲	۱۲۰	۱۹	۲۰
۳۵۱	۴۰۰۰	۲۷۴	۹۵۰	۱۷۵	۳۲۰	۹۷	۱۳۰	۲۴	۲۵
۳۵۱	۴۵۰۰	۲۷۸	۱۰۰۰	۱۸۱	۳۴۰	۱۰۳	۱۴۰	۲۸	۳۰
۳۵۷	۵۰۰۰	۲۸۵	۱۱۰۰	۱۸۶	۳۶۰	۱۰۸	۱۵۰	۳۲	۳۵
۳۶۱	۶۰۰۰	۲۹۱	۱۲۰۰	۱۸۱	۳۸۰	۱۱۳	۱۶۰	۳۶	۴۰
۳۶۴	۷۰۰۰	۲۹۷	۱۳۰۰	۱۹۶	۴۰۰	۱۱۸	۱۸۰	۴۰	۴۵
۳۶۷	۸۰۰۰	۳۰۲	۱۴۰۰	۲۰۱	۴۲۰	۱۲۳	۱۹۰	۴۴	۵۰
۳۶۸	۹۰۰۰	۳۰۶	۱۵۰۰	۲۰۵	۴۴۰	۱۲۷	۲۰۰	۴۸	۵۵
۳۷۳	۱۰۰۰۰	۳۱۰	۱۶۰۰	۲۱۰	۴۶۰	۱۳۲	۲۱۰	۵۲	۶۰
۳۷۵	۱۵۰۰۰	۳۱۳	۱۷۰۰	۲۱۴	۴۸۰	۱۳۶	۲۲۰	۵۶	۶۵
۳۷۷	۲۰۰۰۰	۳۱۷	۱۸۰۰	۲۱۷	۵۰۰	۱۴۰	۲۳۰	۵۹	۷۰
۳۷۹	۳۰۰۰۰	۳۲۰	۱۹۰۰	۲۲۵	۵۵۰	۱۴۴	۲۴۰	۶۳	۷۵
۳۸۰	۴۰۰۰۰	۳۲۲	۲۰۰۰	۲۳۴	۶۰۰	۱۴۸	۲۵۰	۶۳	۸۰
۳۸۱	۵۰۰۰۰	۳۲۷	۲۲۰۰	۲۴۲	۶۵۰	۱۵۲	۲۶۰	۷۰	۸۵
۳۸۲	۷۵۰۰۰	۳۳۱	۲۴۰۰	۲۴۸	۷۰۰	۱۵۵	۲۷۰	۷۳	۹۰
۳۸۴	۱۰۰۰۰۰	۳۳۵	۲۶۰۰	۲۵۶	۷۵۰	۱۵۹	۲۷۰	۷۳	۹۵

منبع: (یافته‌های پژوهش)

اطلاعات این مقاله از طریق اسنادی - کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری گشته است. جهت آزمون فرضیات و تحلیل داده‌ها از مدل از تاپسیس استفاده می‌شود و برای تهیه نمودار فراوانی متغیرها و کاربری‌ها نیز از نوع نرم افزار Excell استفاده می‌گردد.

تحلیل توصیفی

جنسیت

پاسخ‌های به دست آمده از پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده، برای سؤال فوق به صورت جدول شماره ۲ می‌باشد:

جدول شماره ۴- توزیع فراوانی و درصد پاسخ‌های نمونه آماری به سؤال جنسیت

جمع	نوع پاسخ‌ها		فرآوانی
	زن	مرد	
۱۱۳	۱۸	۹۵	فرآوانی
۱۰۰	۹۳.۱۵	۰۷.۸۴	درصد

منبع: (یافته‌های پژوهش)

^۱. راهنمای جدول: با نگاهی به جدول از راست به چپ، ابتدا حجم جامعه و سپس حجم نمونه ذکر شده است: S=نمونه، N=حجم جامعه.

بر اساس جدول شماره ۴، ۹۸ نفر از پاسخگویان را مرد و ۱۳ نفر از پاسخگویان را زن تشکیل داده است. به عبارتی حدوداً ۸۷ درصد از نمونه آماری متعلق به مردان و ۱۵ درصد از نمونه آماری متعلق به زنان می‌باشد.

وضعیت تأهل

پاسخ‌های به دست آمده از پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده، برای سؤال فوق به صورت زیر می‌باشد:
بر اساس جدول شماره ۵، ۱۱ نفر از پاسخگویان را افراد مجرد تشکیل دادند و در همین راستا ۱۰۲ نفر نیز افراد متأهل را تشکیل می‌دادند. به نوعی ۷۳.۹ درصد پاسخگویان مجرد و ۲۷.۹۰ درصد آن‌ها نیز متأهل بودند.

جدول شماره ۵- توزیع فراوانی و درصد پاسخ‌های نمونه آماری به سؤال وضعیت تأهل

نوع پاسخ‌ها کمیت پاسخ‌ها	مجرد	متأهل	جمع
فراوانی	۱۱	۱۰۲	۱۱۳
درصد	۷۳.۹	۲۷.۹۰	۱۰۰

منبع: (یافته‌های پژوهش)

بر اساس جدول و نمودار فوق ۱۱ نفر از پاسخگویان (۹/۷۳ درصد نمونه آماری) را مجرد و ۱۰۲ نفر از پاسخگویان (۹۰/۲ درصد نمونه آماری) را متأهل تشکیل داده است؛ و یک نفر (۰/۹ درصد نمونه آماری) به این سؤال پاسخ نداده است.

سن

پاسخ‌های به دست آمده از پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده، برای سؤال فوق به صورت جدول شماره زیر می‌باشد.

جدول شماره ۶- توزیع فراوانی و درصد پاسخ‌های نمونه آماری به سؤال سن

نوع پاسخ‌ها کمیت پاسخ‌ها	زیر ۲۵ سال	۲۵-۳۵ سال	۳۶-۴۵ سال	۴۶-۵۵ سال	بالای ۵۵ سال	جمع
فراوانی	۲	۵۹	۳۵	۸	۹	۱۱۳
درصد	۱/۷۶۹۹۱۲	۵۲/۲۱۲۳۹	۳۰/۹۷۳۴۵	۷/۰۷۹۶۴۶	۷/۹۶۴۶۰۲	۱۰۰

منبع: (یافته‌های پژوهش)

بر اساس جدول مذکور ۲ نفر از پاسخگویان زیر ۲۵ سال سن داشتند و ۵۹ نفر از ۱۱۳ نفر پرسش‌شوندگان سنی بین ۲۵-۳۵ سال و از همین تعداد نیز ۳۵ سال بین ۳۶-۴۵ سال سن و در نهایت بین ۴۶ تا بالای ۵۵ سال حدوداً ۱۷ نفر سن داشتند. به عبارتی بیشتر پاسخگویان مربوط به گروه بین ۲۵-۳۵ سال می‌باشد و کم‌ترین آن‌ها مربوط به سنین زیر ۲۵ سال می‌باشد.

سطح تحصیلات

پاسخ‌های به دست آمده از پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده، برای سؤال فوق به صورت جدول زیر می‌باشد:

جدول شماره ۷- توزیع فراوانی و درصد پاسخ‌های نمونه آماری به سؤال سطح تحصیلات

نوع پاسخ‌ها کمیت پاسخ‌ها	لیسانس	فوق لیسانس	دانشجوی دکتری	دکتری تخصصی	جمع
فراوانی	۱۵	۲۱	۵۸	۱۹	۱۱۳
درصد	۱۳/۲۷۴۳۴	۱۸/۵۸۴۰۷	۵۱/۳۲۷۴۳	۱۶/۸۱۴۱۶	۱۰۰

منبع: (یافته‌های پژوهش)

بر اساس جدول و نمودار فوق، ۱۵ نفر از پاسخگویان (۱۳/۲ درصد نمونه آماری) را لیسانس، ۲۱ نفر از پاسخگویان (۱۸/۵۸ درصد نمونه آماری) را فوق لیسانس، ۵۸ نفر از پاسخگویان (۵۱/۳۲ درصد نمونه آماری) را دانشجوی دکتری و ۱۹ نفر از پاسخگویان (۱۶/۸۱ درصد نمونه آماری) را دکتری تخصصی تشکیل داده است.

سابقه خدمت

پاسخ‌های به دست آمده از پرسشنامه‌های جمع‌آوری شده، برای سؤال فوق به صورت جدول شماره ۸ می‌باشد.

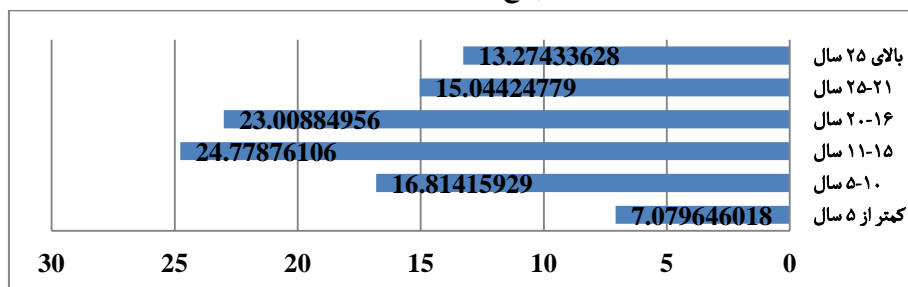
جدول شماره ۸- توزیع فراوانی و درصد پاسخ‌های نمونه آماری به سؤال سابقه خدمت

نوع پاسخ‌ها کمیت پاسخ‌ها	کمتر از ۵ سال	۵-۱۰ سال	۱۱-۱۵ سال	۱۶-۲۰ سال	۲۱-۲۵ سال	بالای ۲۵ سال	بدون پاسخ	جمع
فراوانی	۸	۱۹	۲۸	۲۶	۱۷	۱۵	۸	۱۱۳
درصد	۷/۰۷۹۶۴۶	۱۶/۸۱۴۱۶	۲۴/۷۷۸۷۶	۲۳/۰۰۸۸۵	۱۵/۰۴۴۲۵	۱۷/۲۷۴۳۴	۷/۰۷۹۶۴۶	۱۰۰

منبع: (یافته‌های پژوهش)

بر اساس جدول فوق که سابقه افراد پرسش‌شوندگان مورد بررسی قرار گرفته شده است در چند سطح مورد بررسی قرار گرفته شده است. با این وجود، ۸ نفر از پاسخگویان کمتر از ۵ سال، ۳۷ نفر از پاسخگویان بین ۵ تا ۱۰ سال، ۲۲ نفر از پاسخگویان بین ۱۱ تا ۱۵ سال، ۲۴ نفر از پاسخگویان بین ۱۶ تا ۲۰ سال، ۱۶ نفر از پاسخگویان بین ۲۱ تا ۲۵ سال، ۳ نفر از پاسخگویان بالای ۲۵ سال سابقه خدمت دارند؛ و ۲ نفر به این سؤال پاسخ نداده است. به عبارتی کمترین تعداد پاسخگویان مربوط به سنین کمتر از ۵ سال می‌باشد که این رقم برابر است با (۰.۷۸) و در همین راستا گروه سنی ۱۱-۱۵ و ۱۶-۲۰ سال به ترتیب (۷۷.۲۴) و (۰.۲۳) درصد را به خود اختصاص داده‌اند.

نمودار شماره ۳- درصد پاسخ‌های نمونه آماری به سؤال سابقه خدمت

تحولات کالبدی و جمعیتی

جدول شماره ۹ توصیف آماری سؤالات پرسشنامه مسائل مدیریتی حریم کلان شهر تهران در ارتباط با روند فعلی و آتی تحولات کالبدی و جمعیتی بر اساس فراوانی و درصد طیف‌های پنج‌گانه لیکرت مشاهده می‌گردد:

جدول شماره ۹- توزیع فراوانی و درصد پاسخ‌های نمونه آماری به سؤالات پرسشنامه

ردیف	کاملاً مخالفم		مخالفم		بی‌نظم		موافقم		کاملاً موافقم		جمع	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد		
۱	۱۵	۰/۱۳۲۷۴۳	۱۹	۰/۱۶۸۱۴۲	۲۴	۰/۲۱۲۳۸۹	۳۵	۰/۳۱۱۲۳۹	۳۰	۰/۲۶۵۴۸۷	۱۵	۰/۱۳۲۷۴۳
۲	۲۰	۰/۱۷۶۹۹۱	۱۴	۰/۱۲۳۸۹۴	۱۷	۰/۱۵۰۴۴۲	۳۶	۰/۳۱۸۵۸۴	۲۶	۰/۲۳۰۰۸۸	۲۰	۰/۱۷۶۹۹۱
۳	۲۰	۰/۱۷۶۹۹۱	۲۴	۰/۲۱۲۳۸۹	۲۰	۰/۱۷۶۹۹۱	۱۸	۰/۱۵۹۲۹۲	۳۱	۰/۲۷۴۳۳۶	۲۰	۰/۱۷۶۹۹۱
۴	۲۲	۰/۱۹۴۶۹	۲۹	۰/۲۵۶۶۳۷	۲۵	۰/۲۲۱۲۳۹	۱۹	۰/۱۶۸۱۴۲	۱۸	۰/۱۵۹۲۹۲	۲۲	۰/۱۹۴۶۹
۵	۲۵	۰/۲۲۱۲۳۹	۱۴	۰/۱۲۳۸۹۴	۲۸	۰/۲۴۷۷۸۸	۳۵	۰/۳۱۱۲۳۹	۲۱	۰/۱۸۵۸۴۱	۲۵	۰/۲۲۱۲۳۹
۶	۱۸	۰/۱۵۹۲۹۲	۳۰	۰/۲۶۵۴۸۷	۲۶	۰/۲۳۰۰۸۸	۲۲	۰/۱۹۴۶۹	۱۷	۰/۱۵۰۴۴۲	۱۸	۰/۱۵۹۲۹۲
۷	۳۳	۰/۲۹۲۰۳۵	۱۹	۰/۱۶۸۱۴۲	۱۷	۰/۱۵۰۴۴۲	۵	۰/۰۴۴۲۸	۳۹	۰/۳۴۵۱۳۳	۳۳	۰/۲۹۲۰۳۵
۸	۲۴	۰/۲۱۲۳۸۹	۳۲	۰/۲۸۳۱۸۶	۲۶	۰/۲۳۰۰۸۸	۱۵	۰/۱۳۲۷۴۳	۱۶	۰/۱۴۱۵۹۳	۲۴	۰/۲۱۲۳۸۹
۹	۲۲	۰/۱۹۴۶۹	۲۱	۰/۱۸۵۸۴۱	۲۷	۰/۲۳۸۹۳۸	۱۲	۰/۱۰۶۱۹۵	۳۱	۰/۲۷۴۳۳۶	۲۲	۰/۱۹۴۶۹

منبع: (یافته‌های پژوهش)

رتبه‌بندی مسائل مدیریتی حریم تهران مورد ارزیابی با استفاده از مدل تاپسیس

در این مرحله برای رتبه‌بندی هر یک از طرح‌های مورد ارزیابی از تکنیک چند معیاره تاپسیس استفاده شده است که مراحل اجرای آن این‌گونه است که:

بعد از محاسبه وزن شاخص‌ها، اعداد نرمالیزه شده را در وزن هر یک از شاخص‌ها ضرب شده و ماتریس استاندارد داده‌ها ایجاد خواهد شد:

$$W_n = W_n \quad mn \quad W = \{W_1, W_2, \dots, n\}$$

مرحله چهارم: تعیین راه حل ایده‌آل و ایده‌آل منفی:

در این مرحله با استفاده از داده‌های ماتریس استاندارد، بالاترین عملکرد (A+) و پایین‌ترین عملکرد (A-) هر شاخص از رابطه‌های زیر محاسبه می‌گردد:

$$A^+ = \{(\max_{j \in J} V_{ij} | i \in J^-) | i = 1, 2, 3, \dots, m\}$$

$$A^- = \{(\min_{j \in J} V_{ij} | i \in J^-) | i = 1, 2, 3, \dots, m\}$$

مرحله پنجم: محاسبه اندازه فاصله هر گزینه از ایده‌آل و ایده‌آل منفی:

در این مرحله اقدام به تعیین معیار فاصله‌ای برای آلترناتیوهای حداکثر و حداقل می‌شود که فرمول محاسبه آن به شرح زیر می‌باشد:

$$d_{i+} = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^+)^2}$$

$$d_{i-} = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^-)^2}$$

بر اساس فرمول بالا اقدام به تعیین فاصله نسبی تا برترین معیار می‌شود سپس بر اساس آن انواع طرح‌ها از لحاظ حداکثر و حداقل می‌شود (جدول شماره ۱۰)

جدول شماره ۱۰- تعیین فاصله نسبی تا برترین معیارها

ردیف	مسائل مدیریتی حریم مورد بررسی در کلانشهر تهران	Di-	Di+
۱	کمبود نیروی متخصص در امر مدیریت شهری حریم تهران	۰/۰۱۴۰۱۶	۰/۰۲۶۳۹۲
۲	گسترش سوداگری زمین در اراضی محدوده شهر تهران	۰/۰۰۶۵۴۳	۰/۰۳۵۳۶۱
۳	تعداد و تنوع مدیریت شهری در راستای حریم و ناهماهنگی میان قوانین وضع شده در سازمان‌های ذی‌ربط	۰/۰۲۵۸۳۷	۰/۰۲۰۷۷۶
۴	تمرکز فعالیت‌های صنعتی زمین در حریم شهر تهران	۰/۰۱۳۸۴۲	۰/۰۲۷۵۶
۵	عدم تدقیق محدوده شهری تهران و کنترل مستمر	۰/۰۲۲۰۰۸	۰/۰۲۱۴۲۱
۶	حاکمیت نگاه بخشی بر مدیریت جمعیت و فعالیت	۰/۰۲۹۳۷۴	۰/۰۱۹۶۵۲
۷	عدم مشارکت مردمی در صیانت از حریم و تغییر کاربری‌ها	۰/۰۱۹۶۹۲	۰/۰۲۲۶۵۷
۸	تغییر کاربری اراضی باغی و زراعی و عدم حفظ پوشش طبیعی و نقش تنفس گاهی حریم برای شهر تهران	۰/۰۳۲۹۷۲	۰/۰۱۵۲۱۲
۹	عدم تفکیک پهنه‌های سکونت و فعالیت در شهر	۰/۰۲۶۰۸۲	۰/۰۱۸۱۶۱

منبع: (یافته‌های پژوهش)

۶- مرحله ششم: محاسبه نزدیکی نسبی تا راه‌حل ایده‌آل و رتبه‌بندی گزینه‌ها: در این مرحله نزدیکی نسبی (D-) نسبت به (+D) محاسبه شده و سپس اقدام به رتبه‌بندی گزینه‌ها بر اساس مقدار به دست آمده که بین صفر و یک در نوسان است خواهد شد. هر چه این مقدار به عدد ۱ نزدیک‌تر باشد نشان دهنده رتبه بالا و هر چه مقدار مذکور به صفر نزدیک‌تر باشد نشان دهنده رتبه کمتر می‌باشد.

$$cl_i^+ = \frac{\bar{i}}{(d_i^+ + d_i^-)} \quad 0 \leq cl_i^+ \leq 1$$

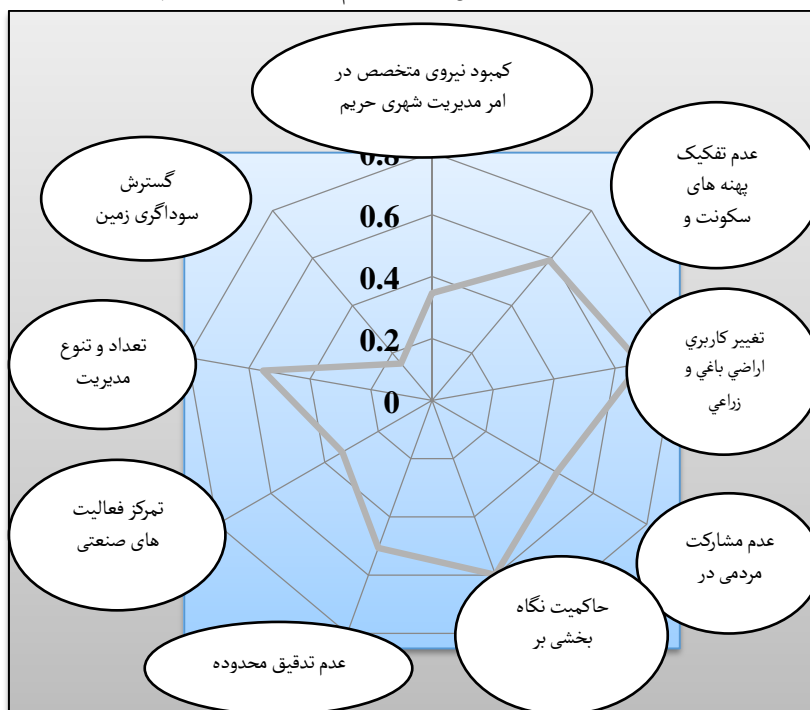
جدول شماره ۱۱- رتبه‌بندی هریک از مسائل مدیریتی حریم مورد بررسی در کلان‌شهر تهران

TOPSIS	CLi	مسائل مدیریتی حریم مورد بررسی در کلان‌شهر تهران
۷	۰/۳۴۶۸۶۳	کمبود نیروی متخصص در امر مدیریت شهری حریم تهران
۹	۰/۲۹۶۹۳۶	گسترش سوداگری زمین در اراضی محدوده شهر تهران
۵	۰/۵۰۴۲۷۹	تعداد و تنوع مدیریت شهری در راستای حریم و ناهماهنگی میان قوانین وضع شده در سازمان‌های ذی‌ربط
۸	۰/۳۳۴۳۳	تمرکز فعالیت‌های صنعتی زمین در حریم شهر تهران
۴	۰/۵۰۶۷۶۴	عدم تدقیق محدوده شهری تهران و کنترل مستمر
۲	۰/۵۹۹۱۵۷	حاکمیت نگاه بخشی بر مدیریت جمعیت و فعالیت
۶	۰/۴۶۴۹۹۱	عدم مشارکت مردمی در صیانت از حریم و تغییر کاربری‌ها
۱	۰/۶۵۴۲۸۶	تغییر کاربری اراضی باغی و زراعی و عدم حفظ پوشش طبیعی و نقش تنفس‌گاهی حریم برای شهر تهران
۳	۰/۵۸۹۵۲	عدم تفکیک پهنه‌های سکونت و فعالیت در شهر

منبع: (یافته‌های پژوهش)

نتایج جدول فوق بر اساس تکنیک تاپسیس حاکی از آن است در میان مسائل مدیریتی حریم در کلان‌شهر تهران تغییر کاربری اراضی باغی و زراعی و عدم حفظ پوشش طبیعی و نقش تنفس‌گاهی حریم برای شهر تهران با کسب امتیاز ۰/۶۸۴۲ توانسته است در صدر مسائل مورد بررسی قرار بگیرد و جایگاه نخست را به خود اختصاص دهد. در همین راستا حاکمیت نگاه بخشی بر مدیریت جمعیت و فعالیت با کسب امتیاز ۰/۵۹۹۱ توانست جایگاه دوم را در بین مسائل مورد بررسی به خود اختصاص دهد و مسئله‌ای که جایگاه سوم را به خود تخصیص داد می‌توان به عدم تفکیک پهنه‌های سکونت و فعالیت در شهر اشاره کرد و در نهایت اینکه مسائلی مانند عدم تدقیق محدوده شهری تهران و کنترل مستمر، تعداد و تنوع مدیریت شهری در راستای حریم و ناهماهنگی میان قوانین وضع شده در سازمان‌های ذی‌ربط و غیره اشاره کرد که به ترتیب در پایین‌ترین رتبه قرار دارند (نمودار زیر).

نمودار شماره ۴- رتبه‌بندی مسائل مدیریتی حریم تهران بر اساس مدل تاپسیس

منبع: (یافته‌های پژوهش)

نتیجه‌گیری

شهرها در طی مراحل رشد و توسعه خود بارها به فضای پیرامون خود دست یافته‌اند، پیش روی به سوی پیرامون و شکستن حصار و محدودیت‌ها، در طول تاریخ شهرنشینی به عنوان امری عادی مطرح بوده است؛ این جریان دست یازیدن به فضای پیرامون اگر چنانچه با برنامه همراه نباشد چه بسا نا به سامانی‌هایی را بر پیرامون شهرها تحمیل نماید که تبعات آن تا مدت‌ها تداوم و دامن‌گیر روند توسعه شهری شود. بر این اساس چه بسا از زمان‌های پیشین تاکنون، در بسیاری از کشورها تدابیری برای تحت کنترل در آوردن مصرف فضا، اتخاذ، هدایت و مدیریت بر پیرامون را به‌طور جدی در نظر گرفته‌اند. به عنوان مثال در شهر لندن با استفاده از کمربند سبز و اعمال مقررات حاکم بر آن رشد و گسترش شهر در فضای پیرامون کنترل و ضابطه‌مند گردیده است. این الگو در برخی از شهرها از جمله مسکو، پاریس، توکیو و آمستردام و برخی از شهرهای صنعتی آمریکا ضمن انطباق با شرایط و قوانین حاکم در کشورهای مربوطه به اجرا در آمده است.

کلان شهر تهران نیز از جمله شهرهای بزرگی است که با تحولات جمعیتی و کالبدی روبه‌رو است. از آنجا که بسیاری از قوانین، ضوابط و مقررات مزبور در ارتباط با این تحولات از تنوع و تعدد مراجع صدور و تنظیم برخوردار است. این تنوع در مواردی ایجاد اشکال نموده و چه بسا پیرامون شهر به دست مجریان متفاوت و برنامه‌های مختلف، مورد دست‌کاری و تغییرات می‌شود. از این رو به منظور شناسایی مهم‌ترین مسائل مدیریتی حریم کلان‌شهر تهران در ارتباط با روند فعلی و آتی تحولات کالبدی و جمعیتی می‌پردازیم. فرضیات تدوین شده در پژوهش عبارت‌اند از:

۱. به نظر می‌رسد بخشی از چالش‌های موجود در حریم کلان‌شهر تهران ناشی از تعدد مدیریت و عدم شکل‌گیری مدیریت یکپارچه شهری می‌باشد.
۲. به نظر می‌رسد برای مدیریت حریم پایتخت مشارکت فعال شهرداری‌ها و فرمانداری‌های واقع در محدوده حریم تحت عنوان مدیریت یکپارچه راه‌حل مناسبی است
۳. به نظر می‌رسد اصلاح قوانین حریم در شهرداری‌های استان تهران می‌تواند در بهبود مدیریت حریم شهر مؤثر واقع گردد.

بر اساس بررسی‌ها یافته‌های نهایی از تحلیل مسائل مدیریتی حریم تهران می‌توان به شرح زیر نتیجه گرفت:

بر اساس تکنیک تاپسیس در میان مسائل مدیریتی حریم در کلان‌شهر تهران تغییر کاربری اراضی باغی و زراعی و عدم حفظ پوشش طبیعی و نقش تنفسگاهی حریم برای شهر تهران با کسب امتیاز ۰/۶۸۴۲ توانسته است در صدر مسائل مورد بررسی قرار بگیرد و جایگاه نخست را به خود اختصاص دهد. در همین راستا حاکمیت نگاه بخشی بر مدیریت جمعیت و فعالیت با کسب امتیاز ۰/۵۹۹۱ توانست جایگاه دوم را در بین مسائل مورد بررسی به خود اختصاص دهد و مسئله‌ای که جایگاه سوم را به خود تخصیص داد می‌توان به عدم تفکیک پهنه‌های سکونت و فعالیت در شهر اشاره کرد و در نهایت اینکه مسائلی مانند عدم تدقیق محدوده شهری تهران و کنترل مستمر، تعداد و تنوع مدیریت شهری در راستای حریم و ناهماهنگی میان قوانین وضع شده در سازمان‌های ذی‌ربط و غیره اشاره کرد که به ترتیب در پایین‌ترین رتبه قرار دارند.

بر اساس فرضیات مطرح شده می‌توان گفت چالش‌های موجود در حریم کلان‌شهر تهران ناشی از تعدد مدیریت و عدم شکل‌گیری مدیریت یکپارچه شهری می‌باشد. چالش‌های حریم کلان‌شهر تهران عبارت‌اند از:

- کاهش وسعت قلمرو حریم شهر تهران، به دلیل تبدیل سکونتگاه‌های روستایی واقع در حریم به شهر و تعریف حریم جداگانه بر آن‌ها

- زمین‌خواری و ساخت‌وسازهای غیرمجاز

- آلودگی و تخریب محیط‌زیست

- مهاجرت و ایجاد سکونتگاه‌های غیررسمی

- نابودی باغات و پوشش گیاهی و کاهش تنوع زیستی

- مدیریت متفرق و تعارضات قانونی

- فقدان نظامی برای مدیریت منابع مالی حریم

اصلاح قوانین حریم در شهرداری‌های استان تهران می‌تواند در بهبود مدیریت حریم شهر مؤثر واقع گردد.

حریم کلان‌شهر تهران ۵ هزار و ۹۱۸ کیلومتری پایتخت می‌باشد و شکل‌گیری هرگونه شهر و شهرستان جدید ممنوع خواهد شد. همچنین با مدیریت یکپارچه در این طرح سازوکار یکسانی جهت مدیریت و برخورد با تخلفات در حریم تهران اتخاذ می‌شود. تصویب طرح حریم شهر تهران که از اثرات اجرای طرح جامع تهران است، امکان ایجاد مدیریت یکپارچه در محدوده تهران را فراهم می‌آورد. پس از اجرای طرح جامع شهر تهران، طرح تفصیلی نیز تهیه و ۵ سال پس از طرح جامع یعنی در سال ۹۱ به اجرا درآمد. با اجرای طرح تفصیلی محدوده شهر تهران از حدود ۷۱۳ کیلومتر به ۶۴۸ کیلومترمربع تقلیل یافته است. مساحت حریم شهر تقریباً ۱۰ برابر مساحت تهران شده است وضعیت جمعیت‌پذیری پایتخت نیز می‌بایست ساماندهی. پیش از ارائه این طرح (طرح حریم شهر) بخش‌هایی از شهر تهران فاقد حریم قانونی بود و تنها محدوده حریم شهر تهران به جامانده از نخستین طرح جامع شهری در سال ۱۳۴۷ با عنوان حریم استحقاقی مورد توجه بود. تهران به بیش از محدوده‌های ذکر شده به عنوان حریم توسعه یافته است که عملکرد زیست‌محیطی و تنفس گاه شهر تهران را با مخاطره مواجه می‌سازد. در واقع نبود نگرش برنامه‌ریزی منطقه‌ای برای محدوده پایتخت و همچنین وجود تداخل‌های مدیریتی، دلیل پیشنهاد طرح جامع حریم و مدیریت یکپارچه آن به شورای عالی شهرسازی و معماری کشور بوده است. نیازسنجی محیطی و قانونی در حریم شهر تهران و توجه به لزوم ساماندهی و نگرش یکپارچه به محدوده و حریم در سال‌های گذشته، کارشناسان و مدیران مرتبط با معاونت شهرسازی و معماری شهرداری را به خود مشغول ساخته و شهرداری تهران را بر آن داشته تا با توجه به چالش‌ها و معضلات پیش رو به سرعت طرح راهبردی حریم پایتخت را تدوین و به شورای عالی شهرسازی و معماری پیشنهاد کند. این طرح پس از تأیید شورای عالی شهرسازی و معماری کشور به اجرا درخواهد آمد. در محدوده حریم تهران که به شورای عالی شهرسازی پیشنهاد شده است، ۸ شهرستان، ۱۵ بخش، ۳۳ دهستان و ۲۴ شهرداری وجود دارد (شتابان، ۱۳۹۵).

منابع

اعظم آزاده، منصوره (۱۳۸۱)، چگونگی جدایی‌گزینی سکوتی در شهر تهران، فصلنامه علوم انسانی الزهراء، ۱۳-۱۲ (۴۴-۴۵).

- ایمانی شاملو، جواد و مجتبی رفیعیان و هاشم داداش پور (۱۳۹۵)، سوداگری شهری و واگرایی فضایی تحلیل تحولات فضایی کلان شهر تهران مبتنی بر اقتصاد نفت، فصلنامه ژئوپلیتیک، ۱۲ (۱).
- برک پور، ناصر (۱۳۸۵)، دانشنامه شهر، فصلنامه مدیریت شهری، (۱۸).
- برک پور، ناصر (۱۳۸۵)، مدیریت مناطق کلانشهری: بررسی قانون تعاریف محدوده و حریم شهر روستا و شهرک و نحوه تعیین آنها - مصوب ۱۳۸۴ مجلس شورای اسلامی و تأثیر آن بر گسترش اسکان غیر رسمی در شهرهای ایران، فصلنامه مدیریت شهری، (۱۸).
- رهنما، محمدرحیم و براتعلی خاک پور و غلامرضا عباس زاده (۱۳۹۴)، بررسی تأثیر قانون تعاریف محدوده و حریم بر ساختار کالبدی- فضایی آینده شهرها نمونه موردی: شهر مشهد، فصلنامه مدیریت شهری، ۱۴ (۴۰).
- سرور، رحیم و فرهاد جعفری (۱۳۸۸)، تحلیل روند شهرنشینی و آینده نگری رشد سکونتگاه‌های غیررسمی در منطقه کلانشهری تهران، فصلنامه جغرافیا، دوره ۷ (۲۳).
- سرور، رحیم (۱۳۹۲)، آینده نگری روند تحولات و راهبردهای مدیریت رشد سکونتگاه‌های غیررسمی در حریم پایتخت، فصلنامه پژوهشنامه جغرافیای انتظامی، ۱ (۳).
- شیعه، اسماعیل (۱۳۸۲)، لزوم تحول مدیریت شهری در ایران، فصلنامه جغرافیا و توسعه، (۱).
- ضرابی اصغر، جمالی نژاد مهدی (۱۳۸۹)، بررسی نقش مدیریت هماهنگ شهری در تحقق بخشی میزان امنیت اجتماعی؛ مورد پژوهی: استان اصفهان، فصلنامه مدیریت شهری، ۸ (۲۶).
- فطرس محمدحسن و مرتضی قربان سرشت (۱۳۹۱)، اثر رشد شهرنشینی بر مصرف انرژی و انتشار دی اکسید کربن: مقایسه سه نظریه، فصلنامه مطالعات اقتصاد انرژی، ۹ (۳۵).
- قرخلو، مهدی و سعید زنگنه شهرکی (۱۳۸۸)، شناخت الگوی رشد کالبدی - فضایی شهر با استفاده از مدل‌های کمی (مطالعه موردی: شهر تهران)، فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی محیطی (مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان)، ۲۰ (۲).
- لادن مقدم، علیرضا و هادی رزقی شیرسوار (۱۳۸۸)، دلایل حاشیه نشینی در کلان شهر تهران، فصلنامه مطالعات مدیریت شهری، ۱ (۳).
- نظریان اصغر، رحیمی محمد (۱۳۹۱)، تحلیل الگوی مدیریتی شهر تهران، فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی (پژوهش‌های جغرافیایی)، ۴۴ (۸۱).
- شتابان، سحر (۱۳۹۵)، بررسی ابعاد قانونی مدیریت حریم شهر تهران، کنفرانس بین‌المللی مدیریت و حسابداری.